

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ADİLƏ HƏSƏN QIZI NƏZƏROVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FƏLSƏFƏ
TERMİNLƏRİNİN
LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Babaş oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **İkram Ziyad oğlu Qasımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İlhamə Həbib qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Dilçilik kafedrası

Müdafiə “_12_” _01_ 2016-cı il saat __ - da Azərbaycan
Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində
filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
(D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi
Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_”_ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik elminin qarşısında duran başlıca problemlərdən biri də müxtəlif elm sahələrinə dair terminoloji leksikanın linqvistik tədqiqidir. Fəlsəfə elminin də özünəməxsus terminoloji leksikası vardır. Bu terminoloji vahidlər real aləmin ən mühüm qanun və qanunauyğunluqlarını ifadə edir, müəyyən ictimai-siyasi prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar barədə çoxsaylı anlayışları adlandırır. Eyni zamanda fəlsəfə terminologiyasında həmin elmə dair terminoloji vahidlər və onların məna parametrləri koordinasiya olunur.

Müasir Azərbaycan dilində müstəqillik illərinin fəlsəfi fikri, fəlsəfi bazası əsasında yaranan leksik-terminoloji lay xüsusi olaraq inkişaf etmişdir. Həm-çinin fəlsəfə kateqoriyaları, nəzəriyyələr, onların məzmununun dəyişdirilməsi və mahiyyəti ilə bağlı yeni anlayışlar yaranmışdır. Azərbaycanda fəlsəfənin elm kimi formalaşması kontekstində yeni fəlsəfi terminologiyanın yaradılması və inkişafı daha sistemli bir şəkil almışdır. Bu baxımdan fəlsəfə terminlərinin tədqiqi dildə sözün leksik-semantik perspektivlərinin dəqiqləşdirilməsinə, milli özünüdüşünmə vasitəsi olan ana dilinin forma və kateqoriyalarında kök salan üsul və vasitələri öyrənməyə imkan yaradır. Fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik inkişaf xətti o nəticəyə gətirib çıxarır ki, bu vahidlər dərk olunsun. Bu da gələcəkdə həmin terminlərin koqnitiv üsullarla izahını tələb edir. Koqnitiv elmin inkişafı dili idrak (dərkətmə) prosesi ilə sıx şəkildə bağlayır. Bu proseslərə fəlsəfə terminologiyası kontekstində yenidən baxmaq, yenidən təhlil etmək zərurəti yaranır. Fəlsəfi terminlərin mənalарına dünyanı dərkətmə prosesi ilə əlaqədə yanaşılmalıdır. Çünki insanın fikri, zehni fəaliyyəti onun dərkətmə imkanları ilə əlaqədardır. Koqnitiv semantika isə fəlsəfə kateqoriyalarına məxsus anlayışları bir yerdə mərkəzləşdirir. Yəni insan fəaliyyətinin kateqoriyallaşma vasitələri koqnitiv-kommunikativ yanaşma istiqamətində müəyyənləşdirilməli və bu çərçivədə – dərkətmə sferasında fəlsəfə terminologiyası şərh olunmalıdır. Çoxcəhətli xüsusiyyətə malik olan fəlsəfi anlayışlar öz ifadəsini dildə tapır. Fəlsəfə və onun bilik sistemində yeri, fəlsəfə tarixi, nəzəri fəlsəfə-varlıq fəlsəfəsi, cəmiyyət və sosial fəlsəfə, praktiki fəlsəfə və s. anlayışları bildirən terminlər məntiq və semantika ilə bağlı gerçəkləşir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilində fəlsəfə terminologiyası dioxronik və

sinxronik aspektdə tədqiq olunmamış, terminin struktur-semantik, semantik-leksik xüsusiyyətləri araşdırılmamışdır. Bununla yanaşı konkret olaraq müasir Azərbaycan dilinin fəlsəfə terminlərinin əsas əlamətləri Azərbaycanda fəlsəfə elminin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq tədqiq olunmamış, həmin terminlərin semantikasını, leksik mənalарını, sözyaradıcılığında yeri, mənşə mənzərəsi və spesifik cəhətləri öyrənilməmişdir. Ümumi ədəbi dil qanunlarından və inkişaf prosesindən təcrid olunmayan terminlərin yaranma prosesi, leksik-semantik inkişafı, semantik dəyişmələr fonunda müvafiq sosial mühitdə və şəraitdə yeni məna çalarlarının kəsiyində nəzərdən keçirilməli, onların semasioloji və onomasioloji təbiəti, yeni dövrün fəlsəfə terminologiyasının inkişaf qanunauyğunluqları tədqiq olunmalıdır. Bütün bunlar mövzunun tədqiqini aktuallaşdırır.

Tədqiqatın obyektі. Dissertasiyanın tədqiqat obyektі Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik cəhətdən linqvistik təhlilidir.

Tədqiqatın predmeti. Fəlsəfə terminologiyasının öyrənilməsində məntiqi-semantik şərtləndirməyə, yəni anlayışın adlandırılmasında məna prinsipinə əsaslanılır. Tədqiqat üçün müxtəlif və çoxcəhətli fəlsəfi anlayışlar, həmçinin dubletlər, variantlar predmet seçilmişdir. Tədqiqatın predmeti fəlsəfə terminologiyasını sosiolinqvistik və semantik-struktur, leksik-semantik aspektlərdə tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran başlıca məqsəd və vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

-kompleks şəkildə Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin ümumi leksik sistemdə yerini təyin etmək;

-terminoloji sistemdə semantik dəyişikliyə səbəb olan keçid mənalарını təyin etmək, həmin terminlərin əsas və törəmə mənalарını və funksiyasını dəqiqləşdirmək;

- Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin yaranma mənbələrini və üsullarını müəyyənləşdirmək; leksik-semantik sahələri qruplaşdırmaq; fəlsəfə terminlərinin inkişafını leksik-semantik dəyişmələr fonunda tədqiq etmək; fəlsəfə terminlərinin semantik derivasiya mexanizmini, leksik-semantik sistemdə tutduqları mövqeyi müəyyənləşdirmək;

-fəlsəfi dilin nüvəsini təşkil edən terminin leksik-semantik xüsusiyyətlərini, semantik prosesləri izləmək və funksional-semantik aspektlərini dəqiqləşdirmək;

-fəlsəfə terminlərinin ümumi semantik-struktur qanunauyğunluqlarını təyin etmək;

-fəlsəfədə termin yaradıcılığının spesifikasını, semantikada milli-mədəni özünəməxsusluğu ayırd etmək, struktur-genetik və qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;

-beynəlmiləl və alınma fəlsəfə terminlərinin struktur-semantik, funksional və koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

-fəlsəfi anlayışların terminoloji sistemdə ifadə vasitələrini, terminlə anlayış arasındakı əlaqəni, fəlsəfə terminologiyasına koqnitiv-kommunikativ baxışın yollarını müəyyənləşdirmək;

-fəlsəfə terminlərinin mənimsənilmə və nizamasalınma qaydalarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminologiyasının formalaşma və inkişaf tarixi ilk dəfə təhlil edilir, dövrləşdirilir. Hər bir dövrləşmədə Azərbaycan fəlsəfi fikrinin tarixi inkişaf meyilləri dəqiqləşdirilir və bunlar arasında əlaqənin diltarixi və dildaxili faktorları müəyyənləşdirilir. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin materialları əsasında fəlsəfə terminlərinin mənə-anlayış spesifikasiyası tədqiq edilir. Fəlsəfə terminləri nəzəri fəlsəfənin varlıq, şüur, idrak, elm, cəmiyyət və insan, əxlaq, din, mədəniyyət, sivilizasiya və s. kateqoriyaları üzrə təsnif olunur, hər bir bölgüyə daxil olan terminoloji vahidin leksik-semantik sahələri ayırd edilir.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq fəlsəfi anlayışların ifadə imkanları, leksik-semantik, funksional-semantik perspektivləri milli dilin termin bazası əsasında kompleks şəkildə dərinlənən araşdırılır. Bununla yanaşı, Azərbaycan fəlsəfi dilin milli spesifikasiyası, onun xüsusi sistemi tədqiq olunur; milli və alınma terminlərin semantik transformasiyası dəqiqləşdirilir, dil formaları öyrənilir. Bununla belə, fəlsəfi terminosistemin dil massivi, "milli kolorit"i, semantik dominantları, fəlsəfi təfəkkürün xüsusi üslubi çalarları, adın milli spesifikasiyası, leksik reprezentasiya, milli informasiyanın fəlsəfi dilin terminoloji sferasındakı əksi, fəlsəfə terminlərinin motivləşməsi prosesi kimi problemlərin həlli dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatda mənbə olaraq filosofların əsərlərindən, fəlsəfi fikir tarixində mühüm rol oynayan klassik Şərqlə Azərbaycan ədəbiyyatından, fəlsəfəyə dair lüğətlərdən, sözlüklərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik spesifikasiyası diaxronik və sinxronik aspektdə tədqiq edilmişdir. Tədqiqatda müxtəlif tədqiqat üsullarını özündə birləşdirən təsviri, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Fəlsəfə terminologiyasının kompleks tədqiqi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin strukturunda və terminosisteminə terminlərin yerini və mövqeyini aydınlaşdırır, təyin edir, fəlsəfə terminlərinin konkret və əsas inkişaf qanunauyğunluqlarını, ekstralinqvistik və intralinqvistik münasibətləri və amilləri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəticələrindən leksikologiya və leksikoqrafiyaya aid tədqiqatlarda, terminoloji standartlaşma və unifikasiya işlərinin tətbiqində, fəlsəfə ilə bağlı əsaslı izahlı lüğətlərin hazırlanmasında və s. istifadə etmək olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Azərbaycan dilçiliyində fəlsəfə terminlərinin yaradılmasında dilin daxili imkanları və alınma terminlərin əsas götürülməsi;

- Alınma fəlsəfə terminlərinin mənimsənilmə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;

- Azərbaycan dilinin fəlsəfə terminlərinin funksional-üslubi və kommunikativ-üslubi məqamlarının aydınlaşdırılması;

- Dilin fəlsəfəsi, dilçiliyin fəlsəfəsinin müqayisəli yolla tədqiqi;

- Elmi dilin strukturunda fəlsəfə terminlərinin yerinin təyin olunması;

- Azərbaycan dilində fəlsəfəyə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi qaydaları və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatla bağlı beş tezis və on iki məqalə AAK-ın tələblərinə cavab verən toplularda nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və izahlı fəlsəfə terminlərini özündə əks etdirən əlavədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsalandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, metodu, obyekt, predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin təşəkkülü və inkişaf tarixi”** adlanır. Fəslin “Fəlsəfə və dilçilik elminin qarşılıqlı əlaqəsi və onların tədqiqi” adlanan birinci bölməsində “fəlsəfə” termininin etimologiyası, dilçiliklə qarşılıqlı əlaqəsi, fəlsəfədə işlənən söz və terminlərin, terminoloji birləşmələrin semantik inkişafı və onlarla bağlı tədqiqatlar təhlil edilir. Müəyyənləşdirilir ki, bir çox konsepsiyalar, kateqoriyalar, konkret olaraq fəlsəfi-etik baxışları əks etdirən leksik-terminoloji vahidlər fəlsəfə ilə linqvistikanın qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Belə ki, leksik mənə anlayışı, onu digər mənə tiplərindən ayıran sərhəd son zamanlar dilçiliyin də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Müasir dövrdə eyni məfhumu ifadə etmək üçün müxtəlif terminlər işlədilir. Fəlsəfənin dominant qanunları – kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkarı inkar qanunları bu və ya digər dərəcədə dilin özünə də şamil edilir. Belə ki, kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanununa görə dilçilikdə dərəcə kateqoriyası meydana gəlmişdir. Obyektiv zaman kateqoriyasının qrammatik ifadə vasitələrinin tədqiqində çox vaxt zamana fəlsəfi tərəfdən, ən yaxşı halda isə tək cə semantik yöndən yanaşılmışdır. Nəticədə zaman kateqoriyasının qrammatik mənasını müəyyən edən morfoloji göstəricilərin rolu dəqiqləşdirilmişdir. Bununla bağlı akademik A.Axundov yazır: “Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir¹”.

Anlayışlararası münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi məntiq və semantika ilə bağlıdır. Fəlsəfə elminə görə anlayış “predmetlərin ümumi və əsas əlamətlərini əks etdirən fikir”dir. Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. İndiki vaxtda koqnitiv istiqamət terminşünaslıqda aktiv istifadə olunur. Bu yeni istiqamətdir. Koqnitiv yanaşmanın əsas prinsipləri fəlsəfə terminologiyasına da tətbiq olunur. Koqnitiv-kommunikativ yanaşma terminin anlam, dərk etmə xüs-

siyyətlərini interpretasiya edir. İnsan fəaliyyətinin kateqoriyallaşmasının vasitələri, təfəkkürün verballaşması şərh olunur. Fəlsəfə terminologiyasının məntiqi, linqvistik və nəzəri-tarixi aspektləri koqnitiv elmin köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Termin semantik cəhətdən digər leksik vahidlərdən fərqlənir. Terminlər anlayışları ifadə edir. Həmişə konkret terminlə konkret anlayış, mücərrəd terminlə mücərrəd anlayış arasında əlaqə olur. Beləliklə, fəlsəfi anlayış və terminlərin tarixi inkişafının tədqiqi iki elmin - fəlsəfə ilə linqvistikanın qarşılıqlı əlaqəsini üzə çıxarır, fəlsəfi terminlər sözdən ayrılaraq terminoloji vahidlər sırasına daxil edilir, ayrı-ayrı terminlərin spesifikasiyasını, öyrənilməsinə zəruriləşdirir, onları dildə və nitqdə funksionalaşdırır. Bu bölmədə V.V.Veselitskinin, L.A.Bulaxovskinin, N.V. Zalesovanın, S.A.Qaratayevin, C.Qəhrəmanovun tədqiqat əsərləri də geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin tədqiqatı ilk dəfə 1955-ci ildə C.Qəhrəmanov tərəfindən aparılmışdır, lakin o dövrdən günümüzdə qədər fəlsəfə elmi yeni istiqamətlərdə inkişaf etmişdir.

Birinci fəslin ikinci bölməsində **“Azərbaycan dilində fəlsəfə terminologiyasının inkişaf tarixi”** araşdırılmışdır. Tədqiqatda Azərbaycan fəlsəfə tarixinin inkişafına uyğun olaraq, fəlsəfə terminologiyası aşağıdakı dövrlər üzrə təsnif edilmişdir: Qədim Azərbaycan fəlsəfəsi terminləri; Orta əsr Azərbaycan fəlsəfəsi terminləri; XIX və XX əsrlər Azərbaycan fəlsəfəsi terminləri; Müstəqillik dövrü Azərbaycan fəlsəfəsi terminləri.

Qədim Azərbaycanda fəlsəfi fikirlər ilk dövrlərdə Zərdüştüklə bağlı meydana çıxmışdır. Orta yüzilliklərdə Azərbaycan fəlsəfəsi öz anlayışlarını, buna müvafiq terminologiyasını formalaşdırdı. Bu dövrdə fəlsəfə peripatetizm, sufizm, hürufilik ideyaları üzərində qurulmuşdur. Məsələn, peripatetizmin ən görkəmli nümayəndələri Bəhmənyar əl-Azərbaycani, S.Urməvi, N.Tusi idi.

N.Tusinin əxlaqi görüşlərində (“Əxlaqi-Nasiri”) varlıq, mövcudad, idrak, məntiq, materiya, forma, insan mənəviyyəti ideyaları yeni çalarları ilə seçilir və bu çalarlar fəlsəfə terminləri ilə də reallaşır.

Xətai fəlsəfi poeması “Dəhnamə”də - (10 məktub) Allahı simvollaşdırma bilmiş, sufi ənənələrini, qızılbaş ideologiyasını fəlsəfə terminlərinə əsaslanaraq yaya bilmişdir. Allah, təriqət, həqiqət, zaman, məkan və s. fəlsəfi anlayışlar insan amili ilə bağlı izahını onun əsərlərində tapmışdır.

Hürufilik fəlsəfəsinin banisi və onun təmsilçiləri klassik Azərbaycan şairləri F.Nəimi və İ.Nəsimi onu ideyaca zənginləşdirdiyi kimi, eyni zamanda Azərbaycanda hürufilik fəlsəfəsinin terminologiyasını yaratmış və simvolik işarələri bədii əsərlərə gətirmişlər: “Allah”, “mən”, “ilahi eşq”,

¹ Axundov A. Feilin zamanları, Bakı: ADU, 1961, s.97.

“ənəlhəq, “insan”, “cümlə aləm”, “gövhəri laməkan” (məkansız substansiya), dünya, iki dünya, “kövnü- məkən”, kainat, zaman, məkən və s.

M.Füzulinin divanı fəlsəfə terminləri ilə zəngindir. “Mətləül etiqaq” əsərinin müqəddiməsini şairin özünün də qeyd etdiyi kimi, “fəlsəfə və söz elmi” adı altında birləşdirmək olar. Füzuli yaradıcılığında qərb və şərq filosoflarının fikirlərinə də üstünlük vermiş, onların anlayış-terminologiyasını da mənimsəyərək, varlıq, idrak, forma, materiya, cism, nəfs, əql və yüzlərlə fəlsəfə terminlərinə aydınlıq gətirmişdir. Füzuli şüura münasibətində rasionalist idi. O, etik görüşlərini özündə birləşdirən bütün əsərlərində fəlsəfi bir dildə “etika”, “mənəviyyat”, “eqoizm”, “alturizm”, “estetika” anlayışlarının əsl mahiyyətini, bəzən də terminoloji mənə yüklərini bədii mühitdə əks etdirmişdir.

Vadiyi-vəhdət həqiqətdə mərami-eşqdir,

Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycanda orta əsrlər fəlsəfəsi fikrinin inkişaf meyilləri Z.Şirvaninin, A.Şirvaninin, Ə.Təbrizinin, M.Şirvaninin, M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin əsərlərindəki mövcud terminlərin semantikasına fərqli münasibətlə səciyyələnmə bilər.

XIX yüzilliyin Azərbaycan fəlsəfə terminlərinə A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, C.Əfqaninin fəlsəfi görüşlərini əsk etdirən əsərlərində rast gəlinir. A.Bakıxanovun fəlsəfi görüşlərində sufi, sufizm, vəhdəti-vücut, ilahi məhəbbət, dünyanın nizamı və ahəngdarlığı, elm, din, etika, əxlaq, davranış, xeyir, şəər, məntiq, təfəkkür və s. terminoloji vahidlər öz definisiyasını tapa bilmişdir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, fəlsəfi əsərləri ilə dilimizin tarixində ilk dəfə politika və filosofiya dilinin ilk nümunələrini verən yenə M.F.Axundov olmuşdur”¹

M.F.Axundov fəlsəfi məktublarında liberal, fanatik, despotizm və s. terminləri tərcümə edilmədən, orijinalda olduğu kimi istifadə etməyi məsləhət bilmişdir. M.F.Axundov ictimai-fəlsəfi görüşlərini irəli sürərkən öz materialist dünyagörüşünü terminlər vasitəsilə ifadə etmişdir.

S.Sadiqova yazır ki, Axundov fəlsəfi traktatını doğma ana dilində yazmaqla Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Onun əsərlərində kainat, aləm, dünya, mövcudad, zaman, məkən və s. anlayışları ilk dəfə fəlsəfi termin kimi işlənmişdir.²

¹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, Azərneşr, 1962, s.42.

² Sadiqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Elm, 2005, s.131-133.

Azərbaycanın fəlsəfə tarixində əsas rolə malik cərəyanlardan biri də təsəvvüfdür. S.Y.Bakuvinin əsərləri təsəvvüf haqqında, onun terminoloji sistemi haqqında aydın təsəvvür oyadır. Onun əsas xidmətləri təsəvvüf mülahizələri və onunla bağlı ənənəvi terminlərə verdiyi izahlardır.

N.Nərimanov Azərbaycan dilində fəlsəfi terminologiyanın inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, bir sıra fəlsəfi terminlərin mənə və işlənmə məqamlarının necə olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan fəlsəfi terminologiyasının da yaradıcılarından biridir. M.Ə.Rəsulzadə dil və terminologiya məsələlərinə öz münasibətini birmənalı şəkildə belə bildirir ki, terminlər türkcələşməlidir. Onun publisistik əsərlərinin fəlsəfə leksikasının tədqiqi iki cəhətdən faydalı sayıla bilər: 1) alovlu natiqin, müqtədir ədibin publisistik və linqvobaxışlarını, fəlsəfi dünyagörüşünü bir daha “bərpa etmək” üçün; 2) termin və terminoloji birləşmələrin konkret dövrdə, mərhələdə (XX əsrin başlanğıcında) fəlsəfi mühitindəki vəzifələrini meydana çıxarmaq üçün.

Birinci fəslin üçüncü bölməsində **“Fəlsəfə terminlərinin lüğətlərdə əksi”** tədqiq olunur. XX əsrdə Azərbaycan terminologiyasının inkişafında müəyyən rol oynayan hadisələrdən biri də 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransı olmuşdur. Həmin konfransda terminoloji lüğətlərin tərtibi üçün bir sıra prinsiplər (elmi terminlər ən əvvəl xalq dilinə tərcümə olunsun; tərcüməsi mümkün olmayan internasional terminlər qəbul edilsin; ədəbiyyat və elm aləmində keçmişdə istifadə olunmuş terminlər saxlanılsın; Sovet İttifaqında sosializm quruluşu ilə bağlı olaraq yaranmış terminlər eynilə qəbul edilsin) irəli sürülmüşdür. Lakin bu prinsiplər Sovet dövründə nəşr olunan lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır.

XX əsrin 90-cı illəri Azərbaycanda müstəqilliyin formalaşması və inkişafı dövrüdür. Bu dövrdə fəlsəfi terminologiyası qərb yönümlü istiqamətdə inkişaf etmişdir. Yenilənmə ilə bağlı fəlsəfi terminləri daha çox alınmar vasitəsilə zənginləşmişdir: totalitar, piket, funksioner, xaotik, brijfinq və s.

Bütün bunlara baxmayaraq, müstəqillik illərində yeni dövrün fəlsəfə terminologiyası milli zəmin üzərində inkişafını davam etdirir.

Birinci fəslin dördüncü yarımfəslində **“Fəlsəfə terminlərinin mənə-anlayış xüsusiyyətləri”** təhlil edilmişdir. Dilin semantik sahələri ilə predmet qrupları arasında çarpaz münasibətlər mövcuddur ki, bu da mənə sferalarının yaranmasına zəmin yaradır. Belə ki, fəlsəfənin əsas anlayışları sırasına “həqiqət”, “gözəllik”, “xeyir”, “əməl”, “dünya”, “insan” və s. terminləşmiş sözlər də daxildir. Bunlar söz sferasından çıxaraq fəlsəfə

terminlərinə çevrilmiş və fərqli anlayış-məna əlamətləri kəsb edir. Əlbəttə, hər bir terminin semantikasi, hər hansı bir semantik sahəyə daxil olması onun təyinatıdır, təyin olunduğu məkandır. Hər bir elmə dair terminlər sistemi onun semantik-məna sferalarını özündə əks etdirmək gücünə malikdir. Fəlsəfə elmi, onun bilik sistemində yeri, metodologiyası, əsas anlayışları, fəlsəfi fikrin tarixi, nəzəriyyəsi (varlıq fəlsəfəsi, şüurun fəlsəfəsi, idrak fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi; cəmiyyət və insan fəlsəfəsi, praktiki fəlsəfə və s.) demək olar ki, müasir dövrümüzdə zəngin terminlər çoxluğunu yarada bilmişdir. Fəlsəfə elminə məxsus terminoloji vahidlər çoxsaylı semantik sferalarda birləşir. Bu nəzərə alınaraq fəlsəfə terminləri bir çox semantik sferalar üzrə təsnif edilərək təhlil edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, fəlsəfə terminləri “dünya-insan” sistemini tam halda özündə birləşdirən anlayışların ifadəsinə çevrilir, varlıq, şüur, idrak, elm, sosial sfera, əxlaq, din, mədəniyyət, sivilizasiya və s. çoxkomponentli anlayışlarla əlaqədar vahidlərin məna imkanlarını üzə çıxarır. Həmin mənaların dərki, fikrimizcə, yeni insanın, qlobal dünyaya baxışın formalaşması üçün başlıca stimuldur. Bütün bu tematik bölgülər fəlsəfi terminologiyanın sahələrinin inkişafını özündə əks etdirir.

İkinci fəsil **“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin yaranma yolları”** adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində fəlsəfə terminlərinin yaranma mənbələri və üsulları müəyyənləşdirilmişdir. Fəlsəfə terminləri yaranma mənbələrinə görə iki qrupa ayrılmışdır: 1. Dilin daxili imkanları əsasında yaranan fəlsəfə terminləri. 2. Alınmalar əsasında yaranan fəlsəfə terminləri.

Yeni terminlərin yaradılmasında dilin lüğət tərkibi əsas götürülür. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında fəlsəfə terminlərinin yaranmasında semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura üsulları zəngin faktlarla təhlil olunmuşdur.

Semantik üsulun əsas mahiyyəti dilin lüğət tərkibindəki mövcud sözlərə yeni məzmunun əlavə edilməsidir. Hər hansı bir sözün semantik yolla terminləşdirilməsi isə onun məna imkanlarının yalnız birinə əsaslanır. Məsələn, həm dilçilikdə, həm də fəlsəfədə müştərək işlənən terminlərdən biri də “antitezis” terminidir. Antitezis fəlsəfi məntiqdə inkişaf prosesində əsas müddənin inkarı; tezisə qarşı qoyulan müddə. Tezis irəli sürülən müddədədirsə, antitezis bu iddianın qarşısına irəli sürülən fikir, iddiadır. Eləcə də “antinomiya” termini də dilçilikdə və fəlsəfədə ortaq işlənən terminlərdəndir. Mühakimənin gedişində bir-birinə zidd, lakin eyni dərəcədə əsaslandırılmış hökmün meydana gəlməsi. Məsələn, semantik antinomialar. Antinomiya anlayışı antik dövrdə meydana gəlmişdir.

Fəlsəfə terminlərində semantik derivasiya prosesi ardıcıl gedir. Bu prosesdə fəlsəfə terminləri əsasında yeni terminlər yaranır. “Derivasiya” termini söz kökünə və ya əsasına sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yeni söz düzəltmə deməkdir. Deivatlarda spesifik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl, terminoloji leksikanın termin yaradan elementlərinin meydana çıxması ilə əlaqələndirilməlidir. Bir sıra şəkilçilər termin yaradıcılığında daha məhsuldar işlənir və tədricən yalnız bu sahədə istifadə edilməyə başlayır”.¹ Göründüyü kimi, semantik derivasiya prosesində bir termin əsasında müxtəlif mənalı terminlər yaranır.

Fəlsəfə terminlərinin yaradılmasında **morfoloji** üsul öz məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Başqa türk dillərində olduğu kimi morfoloji yolla fəlsəfə terminləri yaradıcılığında kök morfem kimi əsasən isim, qismən isə feil və sifət iştirak edir. Morfoloji üsulla fəlsəfə terminləri söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranır. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla fəlsəfə terminlərinin yaranmasında ən fəal iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçiləri ilə vəzifə və ya ictimai-siyasi mövqe ifadə edən terminlər yaradılır. Məs.: ilahiyatçı, seyrçi, təmayülçü, solçu və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçiləri fəlsəfə terminlərinin yaranmasında daha fəaldır: çoxluq, gerçəklik, ardıcılıq, zəncirvarilik, inkarlıq, ekvivalentlik, aktualıq; mücərrədlik, obyektivlik, hürufilik, sufilik, konkretlik, varlıq, subyektivlik, bütərəstlik, əxilik, ehkamçılıq, idraksızlıq, ideyasızlıq, rasio-nallıq və s.

-ma, -mə şəkilçisi məhsuldar şəkilçilərdəndir. Azərbaycan dilində məntiqləşmə, diferensiallaşma, ümumiləşdirmə, xüsusiləşmə, işarələmə, formalaşma, aktuallaş(dır)ma, şiddətləndirmə, vokallaşma və s. fəlsəfə ter-minləri daha işləkdir.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi əlamət məzmunlu fəlsəfə terminlərinin yaranmasında mühüm rol vardır: əlaqəli, qarşılıqlı, şüurlu, vəhdətli, keyfiyyətli, mahiyyətli və s.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçiləri ilə mənaca zidd sayılan, antonim terminlər (sözlər) yaranır. Məs., idraksız, düşüncəsiz, duyğusuz, predmetsiz, ziddiyyətsiz və s.

-ış, -iş, -uş, -üş şəkilçisi vasitəsilə hərəkət və sürət bildirən terminlər yaranır: dönüş, qayıdış, çıxış, kəsiliş və s.

Sintaktik üsulla terminlər yaradılarkən adətən iki və daha artıq sözün birləşməsindən istifadə olunur. Fəlsəfə terminlərinin bir hissəsini sintaktik

¹ İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozan, 1997, s.41.

üsulla əmələ gələn leksik terminlər təşkil edir. Bu isə terminlərin mürəkkəb proseslərin, hadisələrin ifadə forması olmasından irəli gəlir. Fəlsəfə terminologiyasında bu üsulla ikisözlü, çoxsözlü birləşmələr yaranmışdır. Mürəkkəb fəlsəfi anlayışlar, proseslər, hadisələr, qanunlar və s. sintaktik üsulla əmələ gələn terminlərlə təsbit olunur. Yeni fəlsəfə terminlərinin yaradılmasında sintaktik təbəqənin leksik-sintaktik və morfoloji-sintaktik üsulları fərqləndirilir. a) leksik-sintaktik üsulla yaranan fəlsəfə terminləri: dünyagörüş, üstqurum və s. b) morfoloji-sintaktik üsulla yaranan fəlsəfə terminləri: yarıməsrlilik, qanundankənar və s.

Bu üsulla əmələ gələn fəlsəfə terminləri həm mürəkkəb söz şəklində, həm söz birləşməsi şəklində işlənməsi müşahidə olunur. Fəlsəfə terminologiyasında söz birləşməsi şəklində olan terminlər də yaranma xüsusiyyətinə görə diqqəti cəlb edir. Söz birləşməsi şəklində olan fəlsəfə terminləri yeni anlayışı bildirmə funksiyası daşıyır və birləşmələri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. İkikomponentli termin birləşmə: formasion konsepsiya, ümumi hakimiyyət, siyasi rejim, siyasi partiya, siyasi azadlıq, milli azadlıq və s.

2. Üçkomponentli termin birləşmə; cəmiyyətin siyasi sferası, sosial birliklərin təşkili və s.

3. Dördkomponentli terminoloji birləşmə: fəlsəfi mənada siyasi azadlıq, nümayəndəli idarə qurmaq azadlığı və s.

İkinci fəslin beşinci bölməsində **kalka** üsulu ilə yaranan fəlsəfə terminləri araşdırılmışdır. Kalkalar ədəbi dilin zənginləşməsinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Kalka üsulu ilə sözyaratma dedikdə, adətən, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən dəqiq fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digər dildən ayrı-ayrı elementləri alıb kalka etməsi nəzərdə tutulur. Kalka üsulunun mahiyyəti və funksiyası haqqında bir-birindən fərqli fikirlərdən biri kalka üsulu ilə yaranan terminlərin alınma olması və onların alınma sözlərin bir növü hesab edilməsidir. Lakin bu yolla əmələ gələn terminlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yaradıldığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

Bu üsulun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür: "... Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir ¹.

S.A.Sadıqova yazır: "Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir"¹.

Azərbaycan dilində kalka yolu ilə fəlsəfə terminləri yaradılarkən həm dilin milli sözlərindən, həm də sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş istifadə olunur. Məs., самосознание – özünü düşünmə, cəmiyyətdə mövqeyini, öz rolunu düşünmə, şüur, anlaq; самопознание – özünüdərk etmə dedikləri zaman onlardan hər biri bu anlayışı öz dilinin söz ehtiyatı ilə ifadə edir. Ona görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır.

N.Xudiyev yazır: "Kalkalar dilin öz daxili imkanları hesabına (həm söz və şəkilçilər, həm də struktur milli olur) yaransa da, onların meydana çıxması üçün bilavasitə, etimon dilin təsiri olur, belə ki, etimon dilin təsiri ilə sözün və ya ifadənin bütün komponentləri müvafiq surətdə kalka olunur, digər tərəfdən isə, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, struktur eyniliyi saxlanılır, daha doğrusu, söz birləşməsi söz birləşməsinə, söz sözə kalka edilir"².

Düzəltmə kalkalar isə söz və sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. Bir sıra milli şəkilçilərlə tərcümə edilir. Məsələn, anlayış – fəlsəfədə işlək, mühüm terminlərdəndir. Həmin söz rus dilindəki "понятие" sözünün tərcümə şəklidir, daha doğrusu kalkasıdır. Mürəkkəb quruluşda olan kalkalar da fəlsəfə terminologiyasında çoxluq təşkil edir. Məsələn, "dünyagörüşü" rus dilində işlədilən "мировозирение" sözünün kalkasıdır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlərin böyük bir qismini sintaktik yolla əmələ gələn terminlər təşkil edir. Məs., общий знаменатель - *ortaq məxrəc*, закон подобия - *oxşarlıq qanunu*. Sintaktik quruluşda kalkalaşma fəlsəfə terminologiyasında daha çox işlənir. Məs.: beynəlxalq vəziyyət (международное положение) – birləşməsinin hər iki tərəfi kalka edilir; *milli məsələ* - (национальный вопрос).

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, fəlsəfə termini bütünlükdə kalkalaşır, həm şəkilçi, həm də sözün kökü Azərbaycan dilinə məxsus uyğun sözlə əvəzlənir: Антирелигиозная пропаганда – *din əleyhinə təbliğat*, антивоенный – *müharibə əleyhinə*, антигосударственный – *dövlətəzidd*, антистроический – *tarixə zidd*, антинародный – *xalqa zidd*, антинаучный – *qeyri-elmi*, антиобщественный – *cəmiyyətə zidd* və s.

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, s.69.

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1989, s.232.

¹ Раджабов М. Абдурахман Джами и таджикская философия VI в. Душанбе, 1968, с.117.

Kalka zamanı mürəkkəb fəlsəfi anlayışların bütün əlamətlərini ifadə etmək üçün söz birləşmələrindən də istifadə olunur. Məs.: *xalq demokratiyası* (народная демократия), *ictimai həyat* (общественное явления), *ictimai fikir* (общественное мнение), *elmi fikir* (научная мысль), *sovet cəmiyyəti* (советское общество) və s.

Bütün bunlar göstərir ki, kalka yolu ilə yaranan terminlər fəlsəfə terminologiyasını daha da zənginləşdirir. Konkret dil materiallarının təhlili ilə aydınlaşdırılır ki, fəlsəfədə işlənən kalkaşəkili terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin daxili imkanları və qrammatik qanunları əsasında yaranmışdır.

İkinci fəslin altıncı bölməsində **abbreviatura** üsulu ilə yaranan fəlsəfə terminləri zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Abbreviaturalar termindüzəltmə üsullarından biri olub çoxsözlülüyn qarşısını almaq, cümlə və ya nitqi daha lakonik ifadə etmək, informasiyanın çatdırılmasına daha az vaxt sərf etmək məqsədinə xidmət edir. M.Ş.Qasımov yazır: “Abbreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır”¹. M.İ.Adilov yazır: “Abbreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abbreviaturalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Leksik abbreviaturalar dilin digər sözlərinə aid olan bütün xüsusiyyətlərə malik olur”².

Fəlsəfə terminologiyasında istifadə edilən abbreviaturaları, əsasən, üç qrupa bölmək olar: 1) Hərfi abbreviaturalar; 2) Qarışıq abbreviaturalar; 3) Heca-termin abbreviaturaları.

Hərfi abbreviaturalar dedikdə, terminlərin baş hərflərindən düzəldilən ixtisarlar nəzərdə tutulur. Belə abbreviaturalar öz işlənmə dairəsinə görə diqqəti cəlb edir. Bu da, çoxsözlü terminlərin terminologiyada üstünlük təşkil etməsindən irəli gəlir: bu çoxsözlü terminlər əvəzinə onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən ibarət terminlər işlənilir. Məs.: FQF - Fəlsəfə qnoseoloji funksiyası, DM - dialektik məntiq, MDM - Marksın dialektik metodu, FMF - Fəlsəfə metodoloji funksiyası, FOF - fəlsəfənin ontoloji funksiyası və s.

Qarışıq abbreviaturalar. Bu üsulla termin yaradılarkən mürəkkəb terminlərin bir hissəsinin başlanğıc hecası, digər hissəsinin isə baş hərfləri birləşdirilir. Müxtəlif nəzəriyyə, dini qurumların rəmzlərinin adlarının abbreviasiya üsulu ilə verilməsi dilin terminoloji sisteminin formalaş-

masında özünəməxsus rol oynayır. Məsələn, Elamtu/Ələmut (LMT) rəmzi sufizmdə El-Muta (L-MT), yəni Midiya ölkəsi mənasındadır. El-Muta (LMT) rəmzinin başqa variantı olan Mutali (MT-L) rəmzi - Allahın adlarından biri sayılır. Göründüyü kimi, beynəlxalq sistemdə bu abbreviaturalar geniş şəkildə işlənir, onlar elmi obyektləri adlandırır, ümumbəşəri əhəmiyyəti olan fikirləri ifadə edir, bütün dillərdə eyni və ya oxşar nominativ prinsiplərin inkişafına xidmət edir. Belə abbreviaturalar yalnız mütəxəssislər, filosoflar tərəfindən başa düşülür. Fəlsəfi terminologiyada hərfrəqəm şəklində abbreviaturalar da geniş şəkildə işlənir. Məsələn, İCAFS-94, İCAFS-96, İCAFS-98– SC-3 Seed Counter (ing.) – Счетчик Семьян (rus) – quantant semenalis (latın);

Heca-termin abbreviaturaları. Bu cür abbreviaturalarda termin-söz birləşmələrini təşkil edən terminlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınmış bütöv terminlə birləşdirilir. Məsələn, Nihilizm (*lat. Nihil* – heç nə) - insan mövcudluğunun dərk olunmasının, ümumi qəbul edilmiş əxlaqi və mədəni dəyərlərin inkarında özünü bürüzə verən dünyagörüşü, avtoritetlərin qəbul edilməməsi. Pozitivizm (*lat. positivus* - müsbət) XIX əsrdə meydana çıxan fəlsəfi cərəyanlardan biri, banisi fransız filosofu və sosioloqu Ogüst Kont hesab olunur. Pozitivizm konkret (empirik) elmləri həqiqi, gerçək biliyin yeganə mənbəyi sayır və fəlsəfi tədqiqatın idraki əhəmiyyətini inkar edir, nəzəri spekulativliyi, biliklər əldə etməyin vasitəsi kimi abstraktlaşdırmanı qəbul etmirdi. Bu cərəyanın idealarına əsasən, cəmiyyətdə baş verən hər hansı bir hadisəni və hər hansı bir insanın hərəkətini onun yaşadığı mühitə baxaraq başa düşmək olar.

Hazırkı dövrdə fəlsəfə elminin sürətli inkişafı bu sahədə abbreviatura üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Elmin inkişafı yeni-yeni nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə və müntəzəm olaraq onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini ortaya qoyur. Deməli, fəlsəfə terminologiyasında abbreviaturalar bu sahənin elmi dilinə sistemli şəkildə təsir edir, ona elmi dəqiqlik gətirir.

Bu fəsilə beynəlmiləl və alınma fəlsəfə terminlərinin struktur-semantik, funksional və koqnitiv xüsusiyyətləri də müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində Azərbaycan dilinə daxil olan **alınma** fəlsəfə terminləri iki qrupa bölünür:

1. Ərəb və fars dillərindən alınma fəlsəfə terminləri.

Ərəb və fars dillərindən alınma fəlsəfə terminlərinin çoxu fəal ümumişlək terminlərdir ki, onları Azərbaycan terminlərindən fərqləndirmək çətindir. Dilimizdə dini fəlsəfə ilə bağlı olan terminlərin böyük əksəriyyəti ərəb və fars

¹ Felsefe ve dil. Vitqenşteyn üzerine bir araştırma. Ö.Naci. İstanbul: Kabalcı yayınları. 1995, s.62.

² Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. nam.diss. Bakı, 1986, s.85.

dillərindən alınma sözlərdir: lövhi-məhvuz, Allah, müsəlman, islam, peyğəmbər, cənnət, mələk, axirət, sübut, şəriət, təsəvvür, təhtəlsüür və s.

2. Avropa dillərindən alınma fəlsəfə terminləri.

Qərb ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı Avropa dillərindən dilimizə rus dili vasitəsi ilə və ya birbaşa daxil olan fəlsəfə terminləri xüsusilə siyasi fəlsəfədə istifadə olunan terminlərdir. Bu terminlər alınma şəkildə birlikdə Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur: Məsələn, rasio-nalizm, panlogizm, eksistensializm, plüralizm, obyektiv idealizm, mistisizm, irrasionalizm, subyektiv idealizm, materializm, monizm, universalizm və s. Bununla yanaşı, alınma fəlsəfə terminlərinin leksik –semantik təhlili ilə yanaşı onların funksional-semantik əlamətləri də təyin olunur.

Üçüncü fəsil “Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəslin birinci bölməsində Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində fəlsəfə terminləri və onların spesifikasi müəyyənləşdirilir.

Leksik-semantik sahə nəzəriyyəsində əsas və ikinci dərəcəli mənaların (terminoloji mənə) üzə çıxarılması başlıca məsələlərdəndir. Bu zaman leksik-semantik sistemin formalaşması və inkişafını da dəqiq izləmək mümkündür. Terminoloji sistemə daxil olan termin sözün bir görünüşüdür. Ümumişlək sözün mənası ilə terminin mənası üst-üstə düşmür, ikincidə terminoloji mənalar formalaşır.

Azərbaycan dilinin fəlsəfə terminləri ümumxalq sözləri və alınmalar əsasında yaradılır. Bu terminlərin əmələ gəlməsi Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı modellərinə, söz yaradıcılığı sisteminə əsaslanır. Söz yaradan vasitələr, üsullar burada da təbiiq olunur.

Yeni fəlsəfə terminlərinin əmələ gəlməsində leksik-semantik üsul başlıca rol oynayır. Belə terminlər mənaların çoxalması, genişlənməsi və daralması əsasında meydana çıxır. Fəlsəfi düşüncələr ümumxalq mənaları bəzən sıxır, bu düşüncələrin nəticəsi olaraq yeni mənalı fəlsəfə terminləri törəyir. Terminlərin leksik-semantik əlamətlərini aydınlaşdırmaq üçün bir sıra izahedici üsullar müəyyənləşdirilmişdir. Bu üsulla terminlərin mənalarının aydınlaşdırılması həm də elmi əsərlərin yayılmasına imkan yaradır. A.Əlizadə aşağıdakı izahedici vasitələrin terminlərin leksik-semantik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində, aydınlaşdırılmasında əsas rol oynadığını göstərir. Birincisi, terminlərə

tərif verilmə yolu ilə mənaların aydınlaşdırılması; ikincisi, müəyyən sahələr üzrə terminlərin mənalarının müəyyənləşdirilməsi¹.

Fəlsəfə terminlərinin bəhs etdiyimiz kimi işlənmə sahələri çoxdur və bu sahələr üzrə terminin mənası aydınlaşa bilər. “Analiz” və “sintez” terminləri müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur. Məsələn, fəlsəfədəki mənə aşağıdakı kimi göstərilir: 1) analiz (yunanca parçalama) - predmeti və hadisəni onun tərkibində olan sadə hissələrə ayırma. 2) Sintez (yunanca tərtib etmə) - predmetin və ya hadisənin hissələrini birləşdirib bütöv etmək, predmetə vəhdət şəklində baxmaq, sadədən mürəkkəbə doğru getmək. Metafizika, analiz və sintezi bir-birinə qarşı qoyur. Materialist dialektika, əksinə olaraq, analizin və sintezin bir vəhdət təşkil etdiyini öyrədir.

Fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik əlamətləri iki mənə istiqamətindədir: 1) ümumi, əsas fəlsəfi mənalar; 2) ikinci dərəcəli fəlsəfi mənalar.

“Ümumi mənə”nin özü əsas və yardımçı mənalara bölünür. Fəlsəfədə başlıca terminlərdən sayılan “varlıq” terminini götürək. Varlıq - var olma, mövcud olma (ümumi mənə) – can, vücud, insan, canlı orqanizm, həyat (ikinci dərəcəli mənalar) və s. “Materiya” – (lat. materia) insan şüurundan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv varlıq (ümumi mənə); “maddə”, “cisim” (ikinci dərəcəli mənalar). Burada leksik-semantik qanunauyğunluq gözlənilir.

Terminin bir çox hallarda leksik-semantik paradigmaları genişlənilir, mənə imkanları çoxalır, işlənmə sahələri artır. Bu baxımdan fəlsəfə terminlərini aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- fəlsəfi cərəyan terminləri : skeptisizm, epikurçuluq, stoisizm və s. fəlsəfi məktəblərlə bağlı terminlər: Yunan fəlsəfi məktəbi, Milet məktəbi, Eleya məktəbi, Pifoqorçular məktəbi, Sofistlər məktəbi, Stoya (Afina) fəlsəfi məktəbi v s.

-məntiqi mənaları ifadə edən terminlər: məntiqi, məntiqilik, məntiqi yanaşma və s. Bu terminlər həm fəlsəfə, məntiq elmlərində, həm də dilçilik elmində öz anlamını tapa bilər. Məntiq elmində bu termin mühakimələrin təhlili gedişində, hökmlərin düzgün və səhv olmasının müəyyən edilməsində istifadə edilirsə, linqvistikada onun rolu başqa istiqamətdədir.

¹ Əlizadə A.C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1981, №3, s.52-56.

- insan və onun mahiyyətini əks etdirən terminlər: insanın mənşəyi, insanın mahiyyəti, insan haqqında təlim, postulat, təhtəlsüür, şüurluluq, mentalitet, fərd, şəxsiyyət, sosial fəaliyyət və s.

- təbiəti əks etdirən terminlər: təbiət, mifoloji baxışlar, qədim mifologiya, antropomorflaşma, biosfer, ellinizm, ekoloji gərginlik, ekoloji situasiya, ekoloji böhran və s.

- sosial fəlsəfi mənalara əks etdirən terminlər: sülh fəlsəfəsi, keçid dövrünün fəlsəfəsi, milli həmrəylik fəlsəfəsi; ictimai şüur, məhsuldar qüvvələr, ictimai varlıq, sosial birlik, sosial determinizm və s.

Fəlsəfədə cəmiyyət inkişafının müvafiq mərhələləri də bir sıra terminləri meydana gətirmişdir: aqrar mərhələ, industrial mərhələ, postindustrial mərhələ, informasiya cəmiyyət və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərinin leksik-semantik cəhətdən təhlili təcrübəsi terminlərin ümumi-əsas mənalara ilə yanaşı, ikinci dərəcəli mənalara da üzə çıxarılır və bir çox terminlərin leksik-semantik nüvəsi dəqiqləşdirilir.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsində fəlsəfi terminlərinin leksik-semantik paradigmatları terminlərin semantik əlamətləri aspektindən təhlil olunmuşdur. Dilin leksik-semantik sistemi zəngindir və bu sistem dilin bütün səviyyələrini özündə birləşdirir. Terminologiyada da bu proses özünü əks etdirir. N.Məmmədli yazır: “Terminologiya geniş mənada ümumdəbi dil leksikasının tərkib hissəsidir. Bu leksika onun əsas mənbələrindən biridir. Ona görə də terminlər ümumdəbi dil qanunlarından və inkişaf prosesindən təcrid oluna bilməz. Terminologiyada leksikanı xarakterizə edən leksik-semantik proseslər də öz əksini tapır.”¹

Azərbaycan dilinin fəlsəfi terminlərinin leksik-semantik paradigmatlarını aydınlaşdırmaq aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Terminin semantikasını konkretləşdirmək üçün leksik-sintaktik şəraitdən istifadə edilir. Hər bir termin öz mənə xüsusiyyətlərinə görə digər terminlə birləşir. Bu qarşılıqlı bağlılıq terminin paradigmatik və sintaqmatik planda işlədiyini göstərir. Paradigmatik və sintaqmatik əlamətlər terminin struktur-semantik bütövlüyünü əks etdirir. Terminin leksik-semantik paradigmatları dərəcələr üzrə şərh olunur. Çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim terminlər isə dərəcələrinə görə seçilir və leksik-semantik paradigma təşkil edirlər. Çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik kimi leksik-semantik hadisələr ümumxalq leksikasının sistemliliyini göstərən əsas faktorlardır. Termin isə adi sözlər kimi söz mühiti ilə (kontekstlə) deyil, anlayışlar

sistemi-müəyyən bir terminoloji sahə ilə əlaqədardır. Terminlərdən tələb olunan əsas cəhət təkmənalılıqdır, yəni termin aid olduğu sahədə yalnız bir mənada işlənməlidir. Lakin, çoxmənalı termin eyni zamanda bir neçə anlayışa aid olur. Bu isə terminin kontekstdən asılı olması şərtini pozur. Çünki terminin məhz hansı anlayışı bildirməsini kontekst daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür. Digər tərəfdən, məlumdur ki, terminin yaranması prosesində ilkin mərhələ anlayışın definisiyasının verilməsidir və hər bir termin ciddi tərifə malik olmalıdır. Belə olduqda çoxmənalı terminin mənalara sayı qədər də definisiyası olmalıdır.

A.R.Medvedev yazır: “Bu xüsusda fəlsəfi terminlərdə çoxmənalılıq yaradan bəzi səbəblər də vardır ki, bunlara çoxmənalı ümumişlək sözün mənalaraından birinin xüsusişləməsi, yəni sözün terminə çevrilməsi; başqası isə növə aid terminin cinsə aid terminə nəzərən az informasiya daşması, həmçinin morfoloji göstəricilərin çoxmənalı keyfiyyətidir¹”. Çoxmənalılıq və sinonimlik əlaqələri leksik-semantik paradigmatın xarakterik cəhətlərindəndir. Fəlsəfi terminlərdə çoxmənalılıq da əks olunur. Məsələn, ölçü (dilçilikdə, fəlsəfədə - keyfiyyət və kəmiyyətlə öz aralarında qırılmaz şəkildə bağlıdır və elə buna görə də birlikdə ölçü yaradırlar. Hegel ölçünü keyfiyyət və kəmiyyətin vəhdəti hesab edirdi. Ölçü elə kəmiyyət sərhəddidir ki, verilən keyfiyyət onun daxilində mövcud ola bilər. Ölçünü müəyyənləşdirmək üçün gerçəkliyin riyazi üsullarla təsvirinə müraciət etmək tələb olunur; Ölçü – riyaziyyatda: Hər hansı bir şeyi ölçmək üçün qəbul edilmiş vahid. Uzunluq ölçüsü. Həcm ölçüsü. Məcəzi mənada “ölçü” sözü metaforikləşə bilər: Bir şəxsə ya şeyə qiymət vermək, müqayisə etmək üçün əsas götürülmüş şey.

Fəlsəfi terminlərdə omonimlik də müşahidə olunur. Eyni bir termin dilin müxtəlif terminologiyalarına daxil ola bilər. Bu elmlərarası terminoloji omonimliyi ifadə edir, məsələn “reduksiya” 1)fəlsəfədə, 2)hüquqda, 3)fonetikada”; yaxud da tabu (fəlsəfədə və dilçilikdə). Tabu-dilçilikdə yasaq olunmuş söz və ifadə; fəlsəfədə qeyri-normal sayılan fəlsəfi fikir və s. Beləliklə, fəlsəfi terminologiyasında omonim terminlər başqa elm sahələrində də yeni anlayışlar bildirir. Forma, məzmun, zəhmət, qanun, şəxs sözləri də incəsənətdə, ədəbiyyatda və fəlsəfədə işlənərək omonimləşir.

Fəlsəfi terminlərinin leksik-semantik sistemində sinonimlik də başlıca yer tutur. Fəlsəfi terminlərinin müəyyən bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaranır, bunun üçün də ümumi ədəbi dilə məxsus olan sinonimlik

¹ Медведев А.Р. К вопросу о многозначности терминов. – СПЯНТИ, 1971, ч.2, с.451.

¹ Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, s.111.

bu sistemdə də müşahidə olunur. Məsələn, güman ümumişlək sözü əsasında hipoteza, əsas, ehtimal sinonim terminləri formalaşmış. "Hipoteza" (yun. "hypotheses" - əsas, ehtimal, güman) elə elmi ehtimaldır ki, həqiqiliyi hələ sübut tələb edir. Hipoteza - müəyyən fakt və hadisələri doğuran səbəblər haqqında əsaslandırılmış, elmi cəhətdən nizamlanmış məlumatlara zidd olmayan fərziyyəyə deyilir.

Fəlsəfədə ayrı-ayrı kateqoriyaları əhatə edən terminlərdə sinonimik cərgələr mövcuddur. Elə sinonim terminlər var ki, onlar nəzərdə tutulmuş fəlsəfi anlayışları daha aydın və məntiqi əks etdirir, quruluş baxımından da Azərbaycan dilinin derivatologiya modellərinə tam müvafiqdir. Məsələn, simvol-heroqraf, sinfi şüur-ideologiya, monoteizm - təkallahlılıq, politeizm - çoxallahlılıq, paradoks - mühakimə; qnoseologiya - idrak nəzəriyyəsi və s.

Sözlər arasındakı antonimik münasibət maddi varlığın inikas olunmuş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırma yolu ilə dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Anlayışlar arasında bir ziddiyyət vardır. Fəlsəfədə kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların zidd cəhətləri müxtəlif leksik-terminoloji vahidlərlə öz ifadəsini tapa bilir. Ən ümumi və universal səciyyəli predmet və hadisələr ziddiyyətli məqamları ilə seçilir, bizi əhatə edən reallıqları qarşı-qarşıya qoyur. Fəlsəfə terminologiyasında antonim terminlərin bəziləri alınma termin-elementlərin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Məsələn, makrososiologiya-mikrososiologiya, tezis-antitezis, bədbinlik-xoşbəxtlik, elm-antielm, kvazielm, anormal elm, "yabançı elm", makrostruktur-mikrostruktur, köhnə cəmiyyət-yeni cəmiyyət və s.

Beləliklə, fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik mənə qrupları (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik) insanın xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində əmələ gəlir və inkişaf edir. Dərketmə anında xarici aləm faktları şüur faktına çevrilərək yeni mənalara yaranmasına səbəb olur. Fəlsəfəyə aid leksik-semantik qrupda birləşən söz və terminlərin başlıca paradigmatik əlaməti odur ki, onların semantikasındakı bir kateqorial-leksik mənə mövcuddur və həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış formada deyil, onunla sıx əlaqədə, dilin mənə strukturunu əmələ gətirən bütün sistemin köməyiylə ifadə edilir, mənanın sosial dərkini ümumiləşdirir və birləşdirir.

Bu fəslin üçüncü bölməsində fəlsəfə terminlərinin mənşə-genetik xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan dilində fəlsəfə terminləri mənşə cəhətdən rəngarəngdir. Belə ki, fəlsəfə terminologiyasını təşkil edən terminlər leksik-semantik özəllikləri müəyyənləşdirilir və genetik cəhətdən iki cür təsnif edilir: 1) dilin öz sözlərindən ibarət terminlər; 2) alınma terminlər.

Ərəb mənşəli fəlsəfə terminləri iki mənada istifadə olunur: a) nominativ –adlandırma mənasında; b) terminoloji mənada. Həmin sözlər fəal danışmaq vahidi kimi də özünü göstərir. Məsələn, mərifət, həqiqət, hərəkət, sübut, hökm və s. sözlər həm nominativ, həm də terminoloji mənada işlədilməkdədir.

Ərəb dili şəkilçiləri də fəlsəfə terminlərinin tərkibində işlədilir. Onlardan biri iyyət şəkilçisidir. Akademik A.Axundovun müşahidələrinə görə, hazırda Azərbaycan dilində – iyyət şəkilçili yüzdən yuxarı söz vardır. Müəllif həmin tipli sözləri ədəbi dilimizdəki vəziyyətinə və işlənmə sahələrinə görə dörd yerə ayırır ki, bunların üçüncüsü Azərbaycan ədəbi dilində daha çox termin kimi işlənir: qanuniyyət, islamiyyət, mərkəziyyət, məhkumiyət, nisbiyyət, səbəbiyyət, zəruriyyət, insaniyyət və s. fəlsəfə terminləri kimi işlənməkdədir. Bununla yanaşı, Avropa dillərindən alınan alınma terminlər də linqvistik cəhətdən təhlil olunmuşdur. Azərbaycan dilində alınma fəlsəfə terminlərinin təhlili göstərir ki, fəlsəfə terminlərinin mühüm qismini alınma terminlər təşkil edir.

Üçüncü fəslin dördüncü bölməsində fəlsəfə terminlərinin Azərbaycan dilində mənimsənilməsi və onların unifikasiyası yolları müəyyənləşdirilmişdir. Dildaxili unifikasiya zamanı alınma terminlərin mənimsənilməsi xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu məqsədlə alınma fəlsəfə terminləri fonetik, qrafik, semantik cəhətdən mənimsənilməsi yolları zəngin faktlarla araşdırılmışdır. Tədqiqatdan aydın olur ki, "fəlsəfi terminlərin alınması prosesi ikitərəfli prosesdir. Bu ancaq bir dilin hazır elementlərinin sadəcə olaraq başqa bir dilin ixtiyarına verilməsi demək deyildir. Bu, həm də həmin elementlərin üzvi şəkildə, alan dilin sistemi tərəfindən mənimsənilməsi deməkdir, bu elementlərin həmin dilin xüsusi tələblərinə uyğunlaşması, yeni sistem şəraitində formal və semantik baxımından dəyişməsi deməkdir"¹. Alınma fəlsəfə terminlərinin Azərbaycan dilində mənimsənilmə imkanları genişdir. Tədqiqatda bunlar iki qrupa ayrılır: a) olduğu kimi mənimsənilənlər: abstrakt, anarxizm, arxetip, determinizm, diskurs, kontekst, predmet və s.b) dəyişilmiş şəkildə mənimsənilənlər:

¹ Токарева С.Б. Проблема преподавания философии в свете трансформации философской терминологии // Вестник Волгоградского государственного. Серия 6: 2995, Вып.8 с.45-46.

альтернатива-alternativ, гуманизм-humanizm, дедукция-deduksiya, объект-obyekt, проблема-problem və s.

Alınma fəlsəfə terminlərinin mənimsənilməsində dilin spesifikasiyası nəzərə alınmazsa, həmin dilin fonetik və qrammatik normaları gözlənilməzsə, alınmış terminlər vətəndaşlıq hüququ qazana bilmir və gec-tez dildən çıxarılır.

Dil faktları göstərir ki, alınma fəlsəfə terminləri Azərbaycan dilinə fonetik-orfoqrafik, morfoloji, fonem tərkibinə görə adaptasiya olunaraq mənimsənilir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə olunmuş elmi qənaətlər ümumiləşdirilir:

1. Dilimizin tarixinə dair faktlar göstərir ki, Azərbaycan dilində fəlsəfi leksikanın formalaşma tarixi qədimdir. Ona görə də fəlsəfə terminləri Azərbaycan dilində xüsusi lay təşkil edir. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin tarixi inkişafı ölkədə ictimai-siyasi və elmi-fəlsəfi fikrin formalaşması, ictimai-siyasi ədəbiyyatın, fəlsəfi əsərlərin və s. yaranması ilə şərtlənir.

2. Tədqiqat göstərir ki, fəlsəfə anlayışlarının, bu anlayışları ifadə edən modellərin formalaşmasını fikir-dil fəaliyyəti təyin edir; mahiyyət və onun ifadə vasitələri leksik-semantik şəbəkədə müəyyənləşir. Dil fikir prosesini şərh edir. Dillə təfəkkürün əlaqəsi meydana çıxır, anlayışlarla terminlər arasında münasibət qurulur, informasiya təmin olunur. Fəlsəfi kateqoriyaların mahiyyəti və digər spesifikasiyası dil vasitələri ilə terminoloji sistemdə təyin olunur.

3. Fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik cəhətdən polisemantikliyə meyilliliyi, hər şeydən öncə, həmin vahidlərin funksionallaşan tətbiq sahələrinin artıb çoxalması, genişlənməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik cəhətdən təhlili terminlərin leksik-semantik nüvəsini dəqiqləşdirərək, onların ümumi-əsas mənalarını ilə yanaşı, əlavə mənalarını da üzə çıxarır.

4. Fəlsəfə terminlərinin müəyyən bir qismi ismi və feli birləşmə şəklindədir. İsmi birləşmə şəklində olan fəlsəfə terminlərinin təhlili göstərir ki, termin yaradıcılığında ismi birləşmələrin əksər quruluş modellərindən (yanaşma əlaqəli, idarə əlaqəli, yanaşma-uzlaşma əlaqəli, uzlaşma-idarə əlaqəli) istifadə edilmişdir. Sadə birləşmələrin komponentləri sözün quruluşuna görə fərqlənərək sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunmuşdur. Mürəkkəb fəlsəfə terminləri və terminoloji birləşmələrinin quruluş modelləri daha zəngindir. Həmin əlamət eyni dərəcədə yanaşma və idarə əlaqəli feili birləşmələrə də aiddir.

5. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin yaranma mənbələrində tarixən ərəb və fars dillərində alınmalar əsasdır. Bununla yanaşı, müasir dövrdə fəlsəfə terminologiyasının inkişafında Avropa mənbələrindən alınan terminlər üstünlük təşkil edir. Tədqiqatdan aydın olur ki, fəlsəfə terminləri başqa dillərdən alınsa da dilin daxili qanunları əsasında unifikasiya olunur. Bu terminlərin keçid istiqamətləri fərqlənir. Qeyd olunur ki, bu terminlərinin mühüm bir qismini alınma sözlər təşkil edir, onlar fonetik, qrammatik və semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilimizə uyğunlaşdırılmışdır.

6. Müstəqillik illərində fəlsəfə terminlərinin leksikası lüğətlərdə təsbit edilsə də, terminoloji lüğətlərin tərtibi, nəşri sahəsində xeyli iş görülsə də, bu sahə ilə əlaqədar bir çox problemlə məsələlər-fəlsəfə terminologiyasının təkmilləşdirilməsi, milliləşdirilməsi istiqamətində işlər görülməlidir.

7. Azərbaycan dilində, fəlsəfə terminlərinin yaranmasında morfoloji üsulla termin yaradıcılığı çox zəngin və rəngarəng imkanlara malikdir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan dilində leksik şəkilçilərin zəngin olması ilə bağlıdır. Buna görə də fəlsəfə terminlərinin yaranmasında morfoloji üsul daha məhsuldardır.

8. Tərkibindəki elementlərin hansı əsasdan olmasına görə fəlsəfə terminlərini, birləşmələrini əsasən aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: 1) hər iki tərəfi dilin öz vahidlərindən ibarət olanlar; 2) hər iki tərəfi ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar; 3) hər iki tərəfi rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən ibarət olanlar;

9. Fəlsəfə terminologiyasında kalka edilən sözün quruluşundan asılı olaraq onun kalka edilməsinin müxtəlif formaları üzə çıxır: 1) söz və ya söz birləşməsi olduğu kimi kalka olunur və bu zaman tərcümə variantında söz və ya söz birləşməsinin tərəfləri heç bir qrammatik şəkilçi qəbul etmir; 2) söz birləşməsi Azərbaycan dilinə kalka edildikdə ingilis dilində terminin mənasının dəqiq olması üçün Azərbaycan dilində birləşmənin tərəflərindən biri tələb olunan qrammatik şəkilçini qəbul edir; 3) ingilis dilindən kalka edilən bəzi söz birləşmələrində birinci tərəfin əlavə sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək fərqli mənə ifadə etməsi müşahidə edilir; 4) kalkaetmə prosesində kalka olunan dildəki şəkilçilər də müvafiq şəkilçilərlə əvəz edilir; 5) ingilis dilindən Azərbaycan dilinə fəlsəfə terminlərinin kalka edilməsi zamanı kalka edilən dildə söz birləşməsinin yazılış forması ilə onun müvafiq kalkasının yazılış formasından fərqlənməsi halları baş verir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin yaranma mənbələri. AMEA Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm-2012 № 1, s.106-114.

2. Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi. AMEA Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2012 №2. s.124-132.

3. Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Elmi əsərlər. 2012. №2. s. 85-89.

4. Создание и развитие философских терминов в азербайджанском языке. Москва. Вестник МҚЛУ. 2012 № 4, с.74-83.

5. Alınma mənşəli terminlərin dilimizə uyğunlaşdırılması məsələləri. “Doktorant və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları” Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, 2013, s.328-330.

6. Azərbaycan dilində fəlsəfi terminologiyanın qərb mənşəli sözlər hesabına zənginləşməsi. YUNESKO-nun təsis etdiyi “Ümumdünya fəlsəfə gününə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans” materialları. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. 2012 noyabr. s.163-167.

7. Azərbaycan dilində işlənən fəlsəfi terminlərin məna-anlayış xüsusiyyətləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Elmi-metodik jurnal. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2013 № 01, səh.52-56.

8. Alınma fəlsəfi terminlərin dilimizə uyğunlaşdırılması yolları. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2012, s.123-125.

9. Azərbaycan dilində mövcud olan fəlsəfi terminlərin yaranması və inkişafına dair. Geo Strategiya Aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal. Bakı, 2013 №02(14) mart-aprel, s.61-65.

10. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik paradigmaları. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Elmi əsərlər jurnalı. Bakı, 2013 №2, s.233-238.

11. Azərbaycan türkçesinde felsefi terimlerin oluşumu ve kullanım şekilleri. Selcuk Universiteti Türkiyyat Araşdırmaları Dergisi. Konya, 2013. Sayı 33, s.182-185.

12. Felsefenin eğitime katkıları ve felsefi terimlerin eğitimde kullanım şekilleri. Ankara Universiteti. Eğitim Bilimleri

Enstitüsü.VI.Uluslararası Eğitim Felsefesi Sempozyumu. Ankara, Ekim 27-3kasım 2013, s.223-231.

13. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin yaranma yolları. AMEA Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2014 № 2. səh. 84-91.

14. Явление омонимии, синонимии и антонимии в философских терминах. Вестник. Башкирского Университета. Серия: Гуманитарные науки. 2014 № 3. с.78-83.

15. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin yaranma üsulları. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Bakı, 2014 №6, s.154-159.

16. Methods of expression of philosophical concepts in Azerbaijanian Turkish language. The Journal of Academic Social Science. ASOS Journal. Yıl: 2014-2, sayı 6, s.462-468.

17. Fəlsəfə terminlərinin Azərbaycan dilində unifikasiyası. AMEA Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm-2015 № 1, s. 92-98.

А. Г. НАЗАРОВА
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКИХ
ТЕРМИНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена лексико-семантическому анализу философских терминов в азербайджанском языке. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи, объект и предмет, научная новизна, теоретическое и практическое значение, методы и источники исследования, выносимые на защиту основные положения, даны сведения об апробации и структуре.

В первой главе под названием «Становление и развитие философской терминологии в азербайджанском языке» определены становление, развитие, своеобразные особенности и функции терминологии, их системный характер развития. В частности, изложена классификация истории развития философских терминов: философские термины Древнего Азербайджана; философские термины Азербайджана средних веков; философские термины Азербайджана XIX и XX века; философские термины Азербайджана в период независимости.

Во второй главе «Пути возникновения философских терминов в современном азербайджанском литературном языке», состоящей из семи параграфов, исследованы источники и методы возникновения философских терминов. Источники возникновения философских терминов подразделены на две группы: термины, возникающие за счет внутренних возможностей и за счет заимствования. Проанализированы философские термины, которые возникли на основе внутренних возможностей азербайджанского языка путем методов семантических, морфологических, синтаксических, кальки и аббревиатуры.

В третьей главе диссертации под названием «Лексико-семантические особенности философских терминов в литературном азербайджанском языке» исследованы лексико-семантические структуры и парадигмы философских терминов системе азербайджанского языка. Многочленные, омонимы, синонимы и термины-антонимы же выделяются по степени и анализируются в лексико-семантическом аспекте. Научные выводы, полученные в ходе исследования, обобщены в заключении.

A.H.NAZAROVA
LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL
TERMS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE
SUMMARY

The thesis is devoted to lexical-semantic analysis in the modern Azerbaijani language. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusions and a list of used literature.

The introduction of the thesis substantiates the urgency of the research, gives information about the subject and the object, goals and objectives, scientific novelty, research methods, discloses theoretical and practical significance of the work, presents main regulations put forward to defend.

The first chapter of the thesis is called "The formation and development of philosophy terminology in the Azerbaijani language". This chapter determines the formation of philosophy terminology, specific features and functions of terms and their systematic development character. In particular, the development history of the terms of philosophy has been classified in the following way: Terms of ancient Azerbaijan philosophy; Terms of medieval Azerbaijan philosophy; Terms of Azerbaijan philosophy of the nineteenth and twentieth centuries; Terms of Azerbaijan philosophy for the period of independence.

The second chapter is called the "Ways of creating the terms of philosophy in the modern Azerbaijani literary language". It consists of seven sections. This chapter investigates the sources and methods of the terms of philosophy. The sources of creation of these terms are divided into two groups - created on account of internal capabilities of the language and of borrowed words. Philosophical terms created by means of semantic, morphological, syntactic, loan translation and abbreviation methods on the base of internal capabilities of the Azerbaijani language are analyzed in this chapter.

The third chapter is called "The lexical and semantic features of the terms of philosophy in the Azerbaijani literary language". This chapter investigates lexical-semantic structure and paradigms of philosophy terms of the Azerbaijani language. Polysemantic, homonym, synonym and antonym terms are selected according to their degree and are analyzed from lexical-semantic point of view.

The dissertation ends with conclusion and references.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

Адила Гасан гызы Назарова

Лексико-семантический анализ философских терминов
в азербайджанском языке

5706.01 – Азербайджанский язык

**Tiraj 100. "Elm və Təhsil" nəşriyyatı.
Sifariş 375. Pulsuzdur.**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2015